

Іванна ФЕЦКО,
orcid.org/0000-0001-9396-8608
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна) ivanka_fly@ukr.net

ДИСТАНЦІЯ ЯК НЕВЕРБАЛЬНИЙ ЗАСІБ КОМУНІКАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ КУЛЬТУР: НАЦІОНАЛЬНИЙ І ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІРИ

У статті розглянуто питання міжкультурної комунікації як особливого виду діяльності, вплив різних культур на зміст і форми її вираження. Висвітлено доцільність використання невербальних засобів на прикладі проксемічних компонентів спілкування. Досліджено проксеміку як ідіоетнічний невербальний код міжкультурної комунікації, проаналізовано роль проксемічного маркера як засобу вираження емоційного стану співрозмовників, їхнього соціального статусу, особливостей міжкультурного спілкування. Налагоджуючи відносини між людьми у процесі спілкування, необхідно враховувати соціальний престиж, стать, вік, характер взаємин, національно-етнічні ознаки, екстравертність-інтровертність й інші особистісні характеристики. Вказано на психолінгвістичні особливості комунікативної поведінки осіб різних культур.

Запропоновано аналіз такого важливого параметра невербальної міжкультурної комунікації, як дистанція між співрозмовниками. Представлено загальний огляд наукових праць українських та іноземних лінгвістів, психологів і психолінгвістів, які дали можливість визначити умови міжособистісної взаємодії, структуру процесу конструювання міжособистісного простору. Обґрунтовано необхідність вивчення культурних реалій різних країн, представниками яких є ініомовні комуніканти. Виокремлено характерні риси міжкультурної поведінки різних лінгвокультурних співрозмовників, які пов'язані з менталітетом, культурними особливостями й релігійними та моральними переконаннями. Здійснено характеристику відстані між співрозмовниками у процесі комунікації із представниками контактних і неконтактних культур. Визначено основні види дистанцій між співрозмовниками, вказано на їхні лінгвістичні та психолінгвістичні особливості. Описано особистий простір співрозмовників із Японії, Франції, Італії, Німеччини, США тощо. Встановлено, що різні культури мають неоднакові правила обміну інформацією. У процесі міжкультурного спілкування правильно обрана дистанція істотно впливає на його здійснення. Порушення просторового чинника (наприклад, вторгнення в інтимну зону іншої людини) значною мірою може позначитися на емоційному стані співрозмовників, вплинути на результативність та ефективність комунікації.

Ключові слова: невербальні засоби, міжкультурна комунікація, проксеміка, дистанція, культура співрозмовника.

Ivanna FETSKO,
orcid.org/0000-0001-9396-8608
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Applied Linguistic
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine) ivanka_fly@ukr.net

DISTANCE AS A NON-VERBAL COMMUNICATION MEAN IN THE CONTEXT OF THE INTERACTION OF CULTURES: NATIONAL AND PSYCHOLINGUISTIC MEASUREMENTS

The issue of intercultural communication as a special kind of activity, the influence of different cultures on the content and forms of its expression is considered in the present manuscript. The expediency of application of the non-verbal means on the example of proxemic components of communication is highlighted here. Proxemics was studied as an idio-ethnic non-verbal code of the intercultural communication. The role of the proxemic marker as the mean of the expressing of emotional state of collocutors, their social status, and features of intercultural communication was analyzed. It is necessary to take into account a social prestige, gender, age, the nature of relationships, national-ethnic characteristics, extrovert-introvert and other personal characteristics in when arranging the relationships between people in the process of their communication. The psycholinguistic features of the communicative behavior of persons of different cultures are pointed.

An analysis of such an important parameter of non-verbal intercultural communication as distance between the collocutors is offered. A general review of the scientific works of Ukrainian and foreign linguists, psychologists and

psycholinguists, that gave an opportunity to determine the conditions of interpersonal interaction, the structure of the process of constructing of interpersonal space. The study substantiates the need to study the cultural realities of different countries represented by foreign language communicators. The distinctive features of the intercultural behavior of different linguistic and cultural collocutors who is related with the mentality, cultural peculiarities, religious and moral convictions are distinguished. The characteristics of distance between the collocutors in the process of communication with the representatives of contact and non-contact cultures. The main types of distances between the collocutors are defined, their linguistic and psycholinguistic features are indicated. Personal space of collocutors from Japan, France, Italy, Germany, USA, etc. is described. It was determined that different cultures have diverse rules of the information exchange. It was concluded that in the process of intercultural communication, the right distance is significantly influencing its implementation. The violation of the spatial factor (for example, invasion into the intimate zone of another person) might significantly affect the emotional state of the collocutors, affect the performance and efficiency of communication.

Key words: non-verbal means, intercultural communication, proxemics, distance, collocutors' culture.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших компонентів життя людини є комунікація як один із основних способів людського спілкування. Спілкування має вагомe значення у формуванні людського інтелекту, психіки, становленні й розвитку культурної поведінки людини. Комунікація сприяє розширенню загального людського світогляду, сприймання, мислення, розвитку людини як особистості (Кайдалова, 2011: 8). Термін «комунікація» з'явився в науковій літературі на початку ХХ ст. і використовується у трьох значеннях: 1) засоби зв'язку будь-яких об'єктів матеріального й духовного світу; 2) спілкування, передавання інформації від людини до людини (міжособистісна комунікація); 3) спілкування й обмін інформацією в суспільстві (соціальна комунікація) (Коваленко, 2015: 173). Найефективнішим засобом інформаційного зв'язку між комунікантами є словесне (вербальне) мовлення, однак спілкування відбувається не лише й не завжди за допомогою словесного вираження. Крім словесної мови, для комунікативного зв'язку людство використовує цілу низку немовних (невербальних) засобів, які супроводжують або замінюють звичайне мовлення у спілкуванні.

Аналіз досліджень. Дослідженням невербальної комунікації займаються представники різних наук: психології, педагогіки, лінгвістики, риторики, медицини тощо. Велику роль у дослідженні невербальних засобів відіграли відомі праці Ч. Дарвіна («Вираження емоцій у людини і тварин», 1872), Е. Кречмера («Фізичні дані і характер», 1925), Г. Шелдона («Варіації фізичних характеристик людини», 1940), Д. Ефрона («Жести й навколишнє середовище», 1941), Е. Холла «Німа мова», 1959), Дж. Фаста («Мова тіла», 1970) та ін. До складу невербальної комунікації належать такі основні підсистеми: оптико-кінетична, яка охоплює зовнішність співрозмовника, міміку та погляд, пантоміміку (пози та жести); паралінгвістична, до якої належать характеристики голосу: тональність, тембр, частотні характеристики тощо; екстралінгвістична, до

якої належать темп мовлення, паузи та ін.; просторова (міжособистісний простір), виміри якої вивчає проксемика (Носенко, 2013: 22). Усі засоби невербальної комунікації мають індивідуальний характер, залежать від індивідуально-психологічних ознак, соціуму, національної належності особистості. Науковці визначили, що різноманітні невербальні сигнали в особистісному спілкуванні містять від 60 до 80% інформації. Це свідчить про те, що більша частина спілкування відбувається без участі засобів мовного коду, але з орієнтацією на паралінгвістичні елементи й елементи інших семіотичних систем (Голубева та ін., 2015: 44).

Серед невербальних компонентів комунікації особливою є система організації простору і часу спілкування. Український науковець М. Махній (Махній, 2009) у своїй праці «Невербаліка і культура» дійшов висновку, відповідно до якого зміст, результативність комунікації, самопочуття, поведінка співрозмовників залежать від їхнього розміщення у просторі. Щоб установити або підтримати комунікацію з людиною, потрібно не лише дивитися їй в очі, а й триматися на певній відстані від неї. Відомий антрополог Е. Холл був першим ученим, який звернувся до просторових потреб людини. На початку 60-х рр. ХХ ст. науковець увів спеціальний термін для цього напрямку досліджень – «проксемика». Проксемика вивчає просторові умови спілкування, зокрема відстань між співрозмовниками, їхнє просторове розміщення, вплив території на процес комунікації. Проксемічному компоненту як невербальному засобу комунікації присвятили наукові праці Т. Терещенко (Терещенко, 2010), А. Шелякіна (Шелякіна, 2012), О. Хміляр (Хміляр, 2012), В. Тимкова (Тимкова, 2018), А. Болотнікова (Болотнікова, 2019) та ін.

Окрім комунікативні особливості, зокрема відстань між співрозмовниками, зумовлені належністю комуніканта до різних культур, націй, етносів. За сучасних умов глобалізації, міграції, розширення міжнародних контактів великого значення набувають міжкультурні зв'язки представників різних держав, які виносять спілкування на інший

рівень. У зв'язку з цим постає необхідність звернення до питань міжкультурної комунікації, дослідження особливостей комунікативної поведінки осіб різних культур. У кожній культурі елементи вербальної та невербальної комунікації мають такі значення, які зрозумілі лише для носіїв певної культури. Подібність або відмінність етнокультурних мовних чи немовних стереотипів може спричинити комунікативні непорозуміння, на подолання яких потрібні неабиякі зусилля й час.

Актуальність дослідження зумовлена формуванням компетенції спілкування із представниками різних лінгвокультур, знанням психолінгвістичних особливостей іншомовних носіїв певної цивілізації.

Мета дослідження – з'ясувати роль проксемики як невербального засобу комунікації, визначити відстань між співрозмовниками в різних лінгвокультурних середовищах, охарактеризувати психолінгвістичні особливості комунікативної поведінки осіб різних культур.

Об'єктом дослідження є проксемика як невербальний засіб комунікації, зокрема дистанція між комунікантами.

Предметом дослідження є функції та роль проксемичного маркера як засобу вираження емоційного стану комунікантів, психолінгвістичних ознак мовців, особливостей міжкультурного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Зміна відстані між мовцями є невіддільною частиною комунікативного зв'язку. Просторові зміни призводять до зміни тональності спілкування, надають йому інших акцентів. Основні категорії проксемики – це міжособистісна дистанція (відстань між комунікантами під час спілкування) та просторова орієнтація (орієнтація співрозмовників відносно один одного) (Терещенко, 2010: 28). Міжособистісний простір – відстань, яку неусвідомлено встановлюють під час безпосередньої комунікації між людьми. Часто успіх спілкування певною мірою залежить від комфортності дистанції, котру займають учасники комунікативного акту. Міжособистісний простір – це і місце перебування співрозмовників. Воно враховує претензії кожної людини на наявність власного «життєвого простору», який окреслюють із допомогою жестів, особистих речей. Порушення цього простору може драгувати, призводити до неетичної поведінки співрозмовника (Голубева та ін., 2015: 44–45).

Дистанція спілкування має смислове навантаження як складова частина комунікативної ситуації. Відстань між співрозмовниками у процесі комунікації залежить від багатьох чинників: від

спрямування спілкування, від різних характеристик суб'єктів спілкування (їхнього віку, соціального статусу, близькості, психолінгвістичних особливостей, національних звичаїв тощо). За даними засновника просторової психології Е. Холла (Холл, 2008) дистанція між співрозмовниками залежить від виду взаємодії та може бути таких видів: інтимна дистанція (відповідає інтимним стосункам) – до 0,5 м; міжособистісна дистанція (при бесідах, спілкуванні з друзями) – 0,5–1,2 м; соціальна дистанція (притаманна неформальним соціальним і діловим стосункам) – 1,2–3,7 м; публічна дистанція – 3–7 м і більше. За будь-якого спілкування правильно обрана дистанція істотно впливає на його здійснення (Носенко, Петренко, 2013: 28–29). Порушення просторового чинника (наприклад, вторгнення в інтимну зону іншої людини) значною мірою може позначитися на емоційному стані співрозмовників, вплинути на результативність та ефективність комунікації.

Треба враховувати, що більшості невербальних засобів комунікації притаманна національна своєрідність, ідіоетнічність. Комунікація може відбуватися як між людьми одного лінгвокультурного походження, так і між представниками різних культур і мов. Потрапляючи в інше лінгвокультурне середовище, людина опиняється в іншому світі цінностей і законів спілкування. Кожен учасник комунікативного процесу кодує та декодує інформацію залежно від свого етнокультурного походження та когнітивних очікувань. Неправильна інтерпретація та непорозуміння можуть зумовити комунікативні проблеми або культурний шок. На це необхідно зважати у процесі спілкування із представниками інших культур (Ущиповська, 2016: 170–171). Так, результативність комунікативного зв'язку з іноземними співрозмовниками частково залежить від «комфортності дистанції», яку займають співбесідники. Відстань між співбесідниками є ідіоетнічною ознакою. У кожного народу відстань різна. Неоднакові культури різняться нормами, що регулюють допустимий ступінь експресивності та масштаб особистісного простору. Саме культурі належить вирішальна роль у тому, які просторові дистанції підтримують співрозмовники під час комунікації.

Різноманітні наукові дослідження показують, що культури відрізняються за своїми правилами щодо використання персонального та інтерперсонального простору. Е. Холл здійснює поділ культур на контактні та неконтактні (Холл, 1959: 149). Контактні культури – це спільноти, у яких комуніканти знаходяться близько один до одного, тримають прямий візуальний контакт, частіше засто-

совують дотикові елементи та достатньо голосно розмовляють. Неконтактним культурам властиве зберігання особистого простору, тримання певної дистанції та невтручання в особистий простір співрозмовника. Цей поділ вказує саме на національно марковані ідіоетнічні ознаки проксеміки як елемента міжкультурної комунікації. Дослідження також показали (Ушаповська, 2016), що в більшості культурних спільнот необхідність у персональному просторі з віком зростає. Слід також зазначити, що гендерні просторові взаємозв'язки значно різняться залежно від етнокультурного походження. Знання культурних норм територіального управління та інтерперсональної просторової поведінки є важливим аспектом міжкультурної компетенції, що допомагає уникати стереотипних очікувань щодо просторових норм в окремому лінгвокультурному середовищі.

Для успішної комунікації з іноземцями необхідно враховувати етнічні особливості їхньої особистої дистанції, оскільки незручну для співбесідника дистанцію під час розмови можуть несвідомо сприймати чи й свідомо трактувати як вторгнення в особистий «життєвий простір» або ж як відчуженість, небажання йти на зближення тощо.

В усіх культурах світу втручатися в чужу інтимну зону не прийнято. Непорозуміння виникають у зв'язку з тим, що у західних культурах ця зона становить близько 60 см, у східноєвропейських – 45 см. У країнах південної Європи та Середземномор'я це відстань від кінчиків пальців до ліктя. Для комунікації найбільш важливим є особистий простір. Ця зона дорівнює 45–120 см, і в ній здійснюється більшість комунікаційних контактів людини. Незнання меж особистої зони може зумовити конфлікт. Наприклад, латиноамериканці спілкуються, знаходячись у зоні для них особистій, а для північних американців – інтимній (Ушакова, 2011: 252). Етнопсихологи неодноразово окреслювали приклади нарікань арабів на європейців: «Що трапилось, чому вони стоять від мене так далеко?» Латиноамериканці сприймають намагання північноамериканців відступити на звичну для них більшу відстань як неповагу до них. Не в останню чергу з тієї ж причини азіяці, зокрема японці, відгукуються про американців і європейців, як про холодних, недоброчливих людей.

Англіяці та жителі скандинавських країн не переносять замаху на свій особистий простір, тому у спілкуванні з ними варто надавати перевагу соціальній дистанції. Японці оцінюють дотик як повну втрату самоконтролю, як прояв недо-

брозливості та навіть агресії. Японці бажують знаходитися на відстані не менше 1 м – саме така відстань дає можливість їм виражати необхідну коректність і шанобливість. Французи менше, ніж інші європейці схильні до догм і правил. Вони більш відкриті у спілкуванні, легко переходять в особисту дистанцію, але в діловій комунікації для них дуже важливий професіоналізм. Найменший сумнів у ділових якостях співбесідника може змусити француза перейти з близької дистанції на далеку. Арабам для повноцінного спілкування необхідно доторкатися один до одного, буквально відчувати дихання іншої людини! Поплескування по плечі, дотик до руки для араба – не фамільярність, а вираження дружелюбності. До такої манери спілкування схильні й жителі Греції, Туреччини, Іспанії, Італії. На їхню думку, не доторкатися до співрозмовника – означає ставитися холодно та недружелюбно. У Німеччині та США чоловіки комунікують на більшій відстані та менше торкаються один одного порівняно з Італією. Італійські чоловіки стоять ближче один до одного та торкаються один одного значно частіше, ніж італійські жінки. Крім того, італійські чоловіки спілкуються зі своїми співбесідниками за допомогою тих невербальних засобів, які властиві тільки для німецьких та американських жінок. Отож, у Європі відстань між співрозмовниками збільшується із півдня на північ: від 40 см в Італії до 2 м в Англії. За даними наукових досліджень, у домашніх умовах відстань між дівчатами, молодими жінками становила в середньому 0,55–1 м, а між чоловіками – 0,7–1,56 м. На вулиці ці величини дещо різнилися: 0,3–1,0 м між дівчатами, молодими жінками і 1,2–1,75 м між чоловіками. Отже, для успішного спілкування з іноземцями потрібно враховувати особливості їхньої особистої дистанції.

Висновки. Трансформації просторового розташування супроводжуються різними невербальними засобами людського спілкування: жестами, мімікою, потиском рук, обіймами тощо, доповнюючи одне одного й регулюючи комунікативну поведінку співрозмовників. Ініціаторами змін (скорочення або збільшення дистанції) можуть бути як адресант, так і адресат залежно від обставин комунікації й намірів співрозмовників.

Символи, які впливають на встановлення проксемічної дистанції – неоднакові. Згідно із психолінгвістичними даними зміна міжособистісної дистанції в межах культурного стереотипу має груповий характер, скажімо, збільшення дистанції комунікації зі старшими за віком співрозмовниками, віддаленість від «незнайомих», набли-

женість до «родичів». Жорсткість стереотипу культурної поведінки більш чітко виражається в осіб із підвищеною тривожністю. Високий рівень тривожності як чинник неповної адаптації зумовлює реакцію «втечі», що проявляється у збільшенні дистанції. Вибір дистанції комунікації здійснюють несвідомо, але людина завжди реагує, якщо реальна дистанція не відповідає нормі.

На вибір дистанції в комунікації впливають соціальний престиж комунікантів, національно-етнічні ознаки, стать, вік, характер взаємовідношень, екстравертність-інтровертність та інші особистісні характеристики. Порушення оптимальної дистанції співбесідники сприймають негативно,

тому вони прагнуть її змінити, що призводить до виникнення «ефекту рухливого спілкування».

Різні культури мають неоднакові правила обміну інформацією. Відмінність у національних культурах і поведінці бере свій початок з історії формування національної спільності та традицій, які зароджувалися упродовж століть у різноманітних народів. Це позначається на звичаях і навичках комунікативної поведінки, а також певній логіці та стереотипі поведінки у представників тієї або іншої культури. Отже, у процесі міжкультурних контактів має велике значення вміння представників зважати на особливості тієї культури, з носіями якої відбувається комунікація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болотнікова А. П. Комунікативно-прагматична категорія ввічливості та поняття соціальної і психологічної дистанції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2019. Вип. 38. С. 13–17.
2. Ботвина Н. В. Роль кінетичних невербальних засобів спілкування у міжнародній діловій комунікації. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Число 1. С. 209–215.
3. Голубева К. О., Первенко Г. О., Чернишова Л. І. Невербальні засоби українського комунікативного етикету. *Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури*. 2015. Вип. 4. С. 44–46.
4. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування : навчальний посібник. Харків : НФаУ, 2011. 132 с.
5. Коваленко О. Ю. Особливості міжособистісної комунікації в професійній підготовці майбутніх фахівців економічних професій (на прикладі викладання іноземної мови). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*, 2015. № 15. Т. 1. С. 173–175.
6. Махній М. М. Невербаліка і культура. Київ : Vloх.ua, 2009.
7. Носенко Е. Л., Петренко Т. М. Діагностика особистості засобами невербального спілкування : монографія. Київ : Освіта України, 2013. 192 с.
8. Терещенко Т. Простір як невербальний засіб комунікації: функціональний аспект (на матеріалі сучасної турецької розмовної мови). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та література*. 2010. Вип. 16. С. 27–30.
9. Тимкова В. Проксемічні особливості невербального ділового спілкування менеджера. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2018. Вип. 37. С. 80–86.
10. Ушакова Н. І. Мовні засоби навчання іноземних студентів міжкультурного спілкування російською мовою. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки*. 2011. № 18. С. 249–257.
11. Ущাপовська І. В. Ідіоетнічні ознаки проксеміки та хронеміки як невербальних кодів крос-культурної комунікації. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10. Т. 3. С. 170–174.
12. Хмільяр О. Ф. Просторова регуляція відносин між людьми за допомогою символічних культурних засобів. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 5 (30). С. 289–295.
13. Шелякіна А. Сутність і функції проксеміки як невербального засобу комунікації (на матеріалі сучасної англійської мовної художньої літератури). *Studia linguistica*. 2012. Вип. 6 (2). С. 366–372.
14. Argyale M. Nonverbal communication in human social interaction. *Nonverbal communication*, 1972. P. 243–268.
15. Birdwhistell R. L. *Kinesics and Context. Essays on body motion communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1970.
16. Hall Edward T. *The silent language*. First edition. New York : Doubleday & Company Inc., Garden City, 1959.
17. Hall J. A. & Andrzejewski S. A. Who draws accurate first impressions? Personal correlates of sensitivity to nonverbal cues. *N. Ambady & J. Skowronski (Eds.); First impressions, NY: Guilford*, 2008. № 93. P. 87–105.
18. McCrae R. R., Costa P. T. Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 1997. № 52 (5). P. 509–516.
19. Park R. E., Burgess E.W. *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago, 1921.
20. Sommer R. *Personal space: The Behavioral Basis of Design*. Prentice Hall. 1969.

REFERENCES

1. Bolotnikova A. P. Komunikatyvno-prahmatychna katehoriia vvichlyvosti ta poniattia sotsialnoi i psykhologichnoi dystantsii [Communicative and pragmatic category of politeness and the concept of social and psychological distance]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriiia : Filolohiia*, 2019. Vyp. 38. pp. 13–17 [in Ukrainian].
2. Botvyna N. V. Rol kinetychnykh neverbalnykh zasobiv spilkuvannia u mizhnarodnii dilovii komunikatsii [The role of kinetic nonverbal means of communication in international business communication]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 2009. Chyslo 1. pp. 209–215 [in Ukrainian].

3. Holubieva K. O., Pervenko H. O., Chernyshova L. I. (2015). Neverbalni zasoby ukrainskoho komunikatyvnoho etyketu [Non-verbal means of Ukrainian communicative etiquette]. *Visnyk Donbaskoi natsionalnoi akademii budivnytstva i arkhitektury*, 2015. Vyp. 4. pp. 44–46 [in Ukrainian].
4. Kaidalova L. H., Pliaka L. V. (2011). Psykholohiia spilkuvannia : navchalnyi posibnyk [Psychology of communication]. Kharkiv : NFaU, 2011. 132 p. [in Ukrainian].
5. Kovalenko O. Yu. (2015). Osoblyvosti mizhosobystisnoi komunikatsii v profesiinii pidhotovtsi maibutnikh fakhivtsiv ekonomichnykh profesii (na prykladi vykladannia inozemnoi movy) [Features of interpersonal communication in the training of future professionals in economics (for example, teaching a foreign language)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia : Filolohiia*, 2015. № 15. T. 1. pp. 173–175 [in Ukrainian].
6. Makhnii M. M. Neverbalika i kultura [Nonverbalism and culture]. Kyiv : Blox.ua, 2009 [in Ukrainian].
7. Nosenko E. L., Petrenko T. M. Diahnostyka osobystosti zasobamy neverbalnoho spilkuvannia : monohrafiia [Diagnosis of personality by means of nonverbal communication]. Kyiv : Osvita Ukrainy, 2013 [in Ukrainian].
8. Tereshchenko T. Prostir yak neverbalnyi zasib komunikatsii: funktsionalnyi aspekt (na materialy suchasnoi turetskoi rozmovnoi movy) [Space as a non-verbal means of communication: a functional aspect (based on modern Turkish spoken language)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Skhidni movy ta literatura*, 2010. Vyp. 16. pp. 27–30 [in Ukrainian].
9. Tymkova V. Proksemichni osoblyvosti neverbalnoho dilovoho spilkuvannia menedzhera [Proxemic features of non-verbal business communication of the manager]. *Humanitarna osvita u tekhnichnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh*, 2018. Vyp. 37. pp. 80–86 [in Ukrainian].
10. Ushakova N. I. Movni zasoby navchannia inozemnykh studentiv mizhkulturnoho spilkuvannia rosiiskoiu movoiu [Language tools for teaching foreign students intercultural communication in Russian.]. *Vykladannia mov u vyshchyykh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi. Mizhpredmetni zv'iazky*, 2011. № 18. pp. 249–257 [in Ukrainian].
11. Ushchapovska I. V. Idioetnichni oznaky proksemiky ta khronemiky yak neverbalnykh kodiv kros-kulturnoi komunikatsii [Idioethnic features of proxemics and chronemics as nonverbal codes of cross-cultural communication]. *Aktualni problemy filolohii ta perekladoznavstva*, 2016. Vyp. 10. T. 3. pp. 170–174 [in Ukrainian].
12. Khmiliar O. F. Prostorova rehuliatyia vidnosyn mizh liudmy za dopomohoiu symvolichnykh kulturnykh zasobiv [Spatial regulation of relations between people through symbolic cultural means]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 2012. Vyp. 5 (30). pp. 289–295 [in Ukrainian].
13. Sheliakina A. Sutnist i funktsii proksemiky yak neverbalnoho zasobu komunikatsii (na materialy suchasnoi anhlovnoi khudozhnoi literatury) [The essence and functions of proxemics as a non-verbal means of communication (on the material of modern English fiction)]. *Studia linguistica*, 2012. Vyp. 6 (2). pp. 366–372 [in Ukrainian].
14. Argyale M. Nonverbal communication in human social interaction. *Nonverbal communication*, 1972. pp. 243–268 [in English].
15. Birdwhistell R. L. Kinesics and Context. *Essays on body motion communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970 [in English].
16. Hall Edward T. *The silent language. First edition*. New York : Doubleday & Company Inc., Garden City, 1959 [in English].
17. Hall J. A. & Andrzejewski S. A. Who draws accurate first impressions? Personal correlates of sensitivity to nonverbal cues. *N. Ambady & J. Skowronski (Eds.); First impressions, NY: Guilford*. 2008. № 93. pp. 87–105 [in English].
18. McCrae R. R. & Costa P. T. Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 1997. № 52 (5). pp. 509–516 [in English].
19. Park R. E. Burgess E.W. *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago, 1921 [in English].
20. Sommer R. (1969). *Personal space: The Behavioral Basis of Design*. Prentice Hall, 1969. [in English].